

OSMANLI DÖNEMİNDE KÖLE HATTATLAR

Slave Calligraphers in The Ottoman Era

Öz: İnsanı, özgür irade ve davranışlarından yoksun bırakan köleliğin ne zaman başladığı konusunda genel bir bilgi yoktur. Fakat bu olgu asırlar boyu bütün toplumları etkilemiştir. Osmanlı Devleti ise, İslam dininin getirdiği hukuki kuralları köleler için tatbik etmiş ve onları sosyal hayatın önemli bir parçası hâline getirmiştir. Osmanlı toplumunda köleler iyi bir eğitim ve terbiyeden geçmiştir. Kabiliyetli olanlar asker, öğretmen, idareci, vezir ve paşa olarak memur edilmiş, böylece toplum tarafından saygı duyulan kişiler olmuşlardır. Aynı şekilde sanat yeteneği olan köleler de el işçiliği gerektiren faaliyetlere yönlendirilmiştir. Enderun'a alınanlar arasında çok iyi mimarlar, musikişinaslar, mücellitler, müzehhipler veya hattatlar yetişmiştir. Yetenek sahibi köleler özellikle matbaanın yaygınlaşmadığı dönemlerde kitap sanatlarıyla alakalı mesleklere yönlendirilmişlerdir. Bunların başında da elbette hat sanatı gelmektedir. Osmanlı döneminde hattat olarak yetiştirilen kölelerin sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fakat hattatlar ile alakalı biyografik eserler tarandığında hattat köleler hakkında bilgilere rastlamak mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada, yaşadıkları yüzyıla göre köle hattatlar incelenmiş, kendileri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sarayı, enderun, Şeyh Hamdullah, köle, hattat.

Abstract: We do not know when slavery began, which deprived man of his free will and behavior. But this phenomenon has affected all societies for centuries. The Ottoman Empire, on the other hand, applied the legal rules brought by the religion of Islam to the slaves and made them an important part of social life. Slaves in Ottoman society had a good education and training. Those who were capable were appointed as soldiers, teachers, administrators, vizier and pasha, so they became people respected by the society. Moreover, slaves with artistic skills were directed to activities that required manual labor. Among those who have grown up in Enderun are very good architects, musicians, bookbinders, and calligraphers. Gifted slaves were directed to professions related to the arts of the book, especially in periods when the printing press was not widespread. Font is one of them, of course. It is not possible to determine the number of slaves who were trained as calligraphers in the Ottoman era. However, when biographical works related to calligraphers were examined, it was possible to find information about calligraphers who were slaves. In this article, slave calligraphers were examined according to the century in which they lived, and information about them was provided.

Keywords: Ottoman Palace, enderun, Sheikh Hamdullah, slave, calligrapher.

SANAT

VE JOURNAL OF ART AND
ICONOGRAPHY

İKONOGRAFİ
DERGİSİ

3 sayı / sene
2022 yılı / s.1

Sorumlu Yazar

Corresponding Author

Mahmut Sami KANBAŞ

Öğr. Gör. Dr. Marmara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
*Lecturer, Dr. Marmara University
Faculty of Theology*

medinel@gmail.com

ORCID

0000-0001-6970-3669

**Gönderim Tarihi ~
Received**

12. 07. 2022

Kabul Tarihi ~ Accepted

24. 08. 2022

Yayın Tarihi ~ Published

26. 09. 2022

Atf / Citation

Kanbaşı, M. S. (2022). Osmanlı
Döneminde Köle Hattatlar.
Sanat ve İkonografi Dergisi, (3):
42-54.

Araştırma Makalesi

~

Research Article

GİRİŞ

Savaşta esir alınan veya yurtlarından koparılıp esir pazarlarında satılan, böylece özgürlüğünden yoksun bırakılan kişiler için “köle” tabiri kullanılmaktadır (İ. Ayverdi, 2016, s. 702). İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik müessesesi, bir dönem tüm dünyada var olan sosyal bir gerçeklik idi. Özgür insanlarla köleler arasında insanî sınırları zorlayan çok kalın bir sınıf farkı vardı. Fakat İslam dini, neredeyse bu sınıf farkını ortadan kaldırmış, efendileriyle köleleri arasında hukukî ve insanî bir bağ kurmayı başarmıştır (Aydın & Hamidullah, 2002, ss. 237-246).

Osmanlı devrinde de köleler sosyal hayatın önemli bir parçasıydı. Özellikle devletin asker ihtiyacını karşılamak için kölelerden istifade edildiği gibi yine devletin idari kademelerinde istihdam edilmek üzere Enderun'a alınan köleler bulunmaktaydı. Bunlar iyi bir tahsil ve İslami bir terbiye görürdü. Ayrıca paşa, vezir gibi devlet adamlarının ve zengin ailelerin hizmetinde bulunmak üzere satın alınıp eğitilen köleler de bulunmaktaydı. Bu kölelerden kabiliyetli olanlar sanata veya zanaata yönlendirilirdi. Osmanlı döneminde köle olarak temellük edilenlerin zamanla talihlerinin nasıl değiştiği, usta bir sanatçı, devletin en üst kademelerinde idareci veya önemli bir bürokrat oldukları bilinmektedir (Engin, 2002).

Hattatlık ise İslam tarihi boyunca en önemli sanat dallarından biri olmuştur. Özellikle matbaanın yaygın olarak kullanılmadığı devirlerde önemli bir meslek kolu hâline gelmiştir. *Devhatü'l-Küttâb* veya *Tuhfe-i Hattâtîn* gibi biyografik eserlerde hattatlık mesleğini icra edip geçimini bu yolla temin eden hattatlar hakkında mâlumat bulmak mümkündür. Hattatlık gibi kâbiliyet gerektiren böyle bir işi sanat derecesinde icra edebilenlere İslam toplumunda gıpta ile bakılmıştır. Bu minval üzere kölelerden de hat sanatına yeteneği ve yatkınlığı olanlar eskiden beri takdir edilmiştir. Örneğin son Abbasi halifesi Musta'sım Billah'ın (ö.655/1258) kölesi Yâkut'un (ö.697/1298), hat sanatında gösterdiği büyük kudret sebebiyle Halife tarafından âzâd edildiği ve ismine Musta'sımî nisbesi de eklenerek Yakutü'l-Musta'sımî olarak anılmaya başlandığı kaynaklarda zikredilmektedir (E. H. Ayverdi, 1953, s. 9). Aynı şekilde Emevî devri hattatlarından Malik bin Dinar (ö.130/748), Üsâme bin Lüey'in âzâd kölesidir. Kendisi âzâd edildikten sonra geçimini yazdığı mushaf nüshalarını satarak sağlamıştır (İbnü'n-Nedîm, 1398, s. 10). Osmanlı'da ise güzel yazıya meraklı olan kabiliyetli köleler özenle yetiştirilmiş, hattâ saray tarafından sahiplerinden satın alınıp âzâd edilmiştir. Sanat kâbiliyeti fark edilen Alî-rûmî isimli kölenin Sultan III. Ahmet tarafından satın alınıp âzâd edilmesi bu örneklerden biridir (Müstakimzade, 2014, s. 629). Yine yetenek sahibi köleler hem Osmanlı Sarayı'nda hem de efendileri tarafından hüsn-i hatda yönlendirilmiş ve topluma kazandırılmıştır. Mesela İstanbul/Bayezid'deki Sarây-ı Atîk (Eski Saray) mensubu genç kölelere hat öğretilmesi için Hâfız Osman'ın sülüs-nesih talebesi Üsküdârî Hasan bin Numan (ö.1144/1732) muallim olarak tayin edilmiştir (Müstakimzade, 2014, s. 153).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren belki onlarca köle, hat sanatını meşk ederek talebe yetiştirmiştir. Fakat bunların tamamını bilmek mümkün değildir. Tespit edilebilenler ise Osmanlı hat kaynaklarında köleliğinden bahsedilenlerdir.

Hayreddin (15. yy.)

Hayatı hakkında yeteri kadar mâlumata sahip olmadığımız Hayreddin isimli hattat Kudüs'te doğdu. Sultan II. Bayezid'in kölesi idi. Müstakîmzâde Süleyman'ın (ö.1201/1787) ifadesine göre kendisi imzalarından Rûmî ve Kudsî olduğunu belirtmektedir. Aklâm-ı sitte olarak tabir edilen altı çeşit yazıyı “hattatların kıblesi” olarak nam salmış Şeyh Hamdullah'tan (ö.927/1520) öğrenmiş, ayrıca ta'lik hattıyla da uğraşmıştır. *Zübdetü'l-Hakâyk* ve *Gülşen-i Esrâr* isimli telif eserler onundur (Müstakimzade, 2014, s. 184). Günümüze ulaşan tek mushafı İstanbul

Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, A6551’da kayıtlıdır (Resim 1). Hattat Hayreddin bu eserindeki ferağ kaydında kendisinin, Osmanoğullarının sâlih kişisi Sultan Bayezid’in kölelerinden ve Şeyh Hamdullah’ın öğrencilerinden olduğunu, Ali Paşa tarafından Sultan’a hibe edildiğini yazmaktadır (Derman, 2010, s. 52).

Resim 1. Hayreddin imzalı mushafın ferağ kaydı (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, A6551)

Hüseyin Şah (15. yy.)

İstanbul’ludur. Hüsameddin lakabıyla da anılmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, EH-355’de bulunan bir En’âm-ı Şerif’in ferağ kaydında baba ismini “Abdullah” olarak yazmaktadır.¹ Sakıp Sabancı Müzesi Koleksiyonu’nda yer alan bir duâ mecmuasının ferağ kaydında ise kendisi, meşhur hattat Şeyh Hamdullah’ın kölesi olduğunu ifade etmektedir (Resim 2). Kaynaklarda zikredildiğine göre Şeyh Hamdullah, en iyi talebeleri arasında saydığı Hüseyin Şah’ı gözünün önünden ayırmadığı gibi evlatlarıyla da bir tutmuş. Vefat yılı ve medfeni kesin olarak bilinmemektedir (Müstakimzade, 2014, s. 164).

Resim 2. Hüseyin Şah’ın yazdığı Dua Mecmuası’nın ferağ kaydı (Sakıp Sabancı Müzesi, 361)

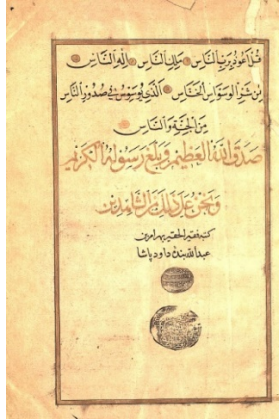
¹ Kölelerin babaları tespit edilemediğinde kendileri için “Allah’ın kulu” anlamına gelen “Abdullah” ismi veya Cenâb-ı Hakk’ın güzel isim ve sıfatlarının başına “abd/kul” kelimesi ilave edilerek baba isimleri zikredilmiştir.

Ali Alaeddin (ö.933/1527)

Aslen İsfahanlıdır. Önce esir alınmış, sonradan âzâd edilmiş, fakat kimin kölesi olduğu tespit edilememiştir. Amasya'ya gelip Şeyh Hamdullah'ın ilk öğrencileri arasına dâhil oldu. Daha sonra müderris olup Bursa ve Gebze'de vazife yaptı. 933/1527 senesinde vefat etti (Müstakimzade, 2014, s. 303).

Behram bin Abdullah (ö. 963/1556'dan sonra)

Doğum ve ölüm tarihleri belirlenemeyen Behram, Sultan II. Bayezid devri hattatlarından (Derman, 2010, s. 62). Kendisi Koca Davud Paşa'nın (ö.903/1498) kölesiydi. Sülüs-nesih yazılarını Şeyh Hamdullah'tan meşk edip icazet aldı (Müstakimzade, 2014, s. 132; Rado, t.y., s. 67). Yazdığı mushafın ferâğ kaydında genellikle, kendisinin Davut Paşa kölesi olduğunu ifade etmektedir. Behram bin Abdullah, ketebesinde baba ismi olarak bazen Abdullah adını (Resim 3), bazen de Abdülbasîr (Resim 4) veya Abdülhabîr adını tercih etmektedir (Derman, 2010, s. 62).

Resim 3. Behram bin Abdullah'ın tarihsiz mushafının ferâğ kaydı (Süleymaniye Kütüphanesi-Hacı Beşir Ağa, 3)

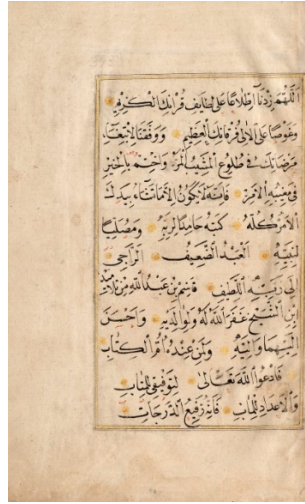
Resim 4. Behram bin Abdülbasîr'in 962/1555 tarihli mushafının ferâğ kaydı (Türk ve İslam Eserleri Müzesi-152)

Kasım (ö.974/1566)

Memleketi hakkında bir malumat yoktur. Kendisi Kanuni Sultan Süleyman'ın âzâd ettiği kölelerdendir. Muhyiddin-i Amâsi'den (ö.983/1575) sülüs-nesih meşk edip icazet aldı. Genellikle ketebesinde ismini “*Kasım min gılmanî's-Sultan Süleyman/Sultan Süleyman'ın kölelerinden Kasım*” şeklinde yazardı. Sultan II. Selim tahta çıktığı yılda (974/1566) vefat etti (Müstakimzade, 2014, s. 333; Rado, t.y., s. 73).

Kasım bin Abdullah (ö.970/1563)

Fatih Sultan Mehmet'in âzâd ettiği kölelerden biridir. Köleler için baba adı olarak genellikle Abdullah (Allah'ın kulu) kullanıldığından, kendisi de ketebesini “*Kasım bin Abdullah/Abdullah oğlu Kasım*” şeklinde yazmaktaydı (Resim 5). Aklâm-ı sitteyi Şeyh Hamdullah'tan meşk edip icazet aldı. Dînî ilimleri tahsil ettikten sonra Şeyh Vefâ (ö.896/1491) dâiresinde hizmet etmeye başladı. Sultan II. Bayezid'in huzurunda kendisinden övgüyle bahsedilince Topkapı Sarayı'na hoca olarak tayin edilmesi uygun görüldü. Uzun ömürlü idi, yaklaşık 970/1563 yılında vefat etti (Müstakimzade, 2014, ss. 332-333; Rado, t.y., s. 73). 963/1555 tarihinde kaleme aldığı bir mushafı Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 318'de mahfuzdur (Derman, 2010, s. 92).

Resim 5. Kasım bin Abdullah'ın yazdığı mushafın ferağ kaydı (Z. Cemal Özen Koleksiyonu)

Ömer el-Makdisî (16. yy.)

Hayatı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yazmış olduğu bir risalenin ferağ kaydında (Resim 6) isminin “Ömer el-Makdisî” olduğunu ve bu risâleyi Kanunî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Rüstem Paşa (ö.968/1561) için yazdığını ifade etmektedir. Aynı zamanda Rüstem Paşa için “Mevlânâ/Efendimiz” tabirini kullanmaktadır. Buna göre, muhtemelen kendisi Kudüs'te doğmuş, fakat daha sonra Rüstem Paşa'nın kölesi olarak İstanbul'a getirilmiş ve burada eğitim görmüştür. Söz konusu risale Peygamber Efendimiz'in soyağacı ile alakalı bilgileri ihtiva etmektedir.

Resim 6. Ömer el-Makdisî'nin kaleme aldığı risalesinin ferağ kaydı (Z. Cemal Özen Koleksiyonu).

Ahmed-i Fevrî (ö.978/1570)

Ahmet-i Fevrî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi Defterdar İskender Çelebi'nin (ö.941/1535) âzâdlı kölelerindendi. Kaynaklarda Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi (ö.638/1240) rüyasında görüp bunun üzerine Müslüman olduğu zikredilir. Daha sonra İslami ilimleri tahsil etti ve Şam'daki Süleymaniye Medresesi'nde hem hocalık hem de kadılık vazifesini yerine getirdi. Sülüs-nesih yazılarını dönemin önemli hattatlarından olan Şükrullah Halife'den meşk etti, dönemin önemli hattatları arasında anılır oldu. Hüsn-i hat konusunda risaleler yazdı. Türkçe, Arapça ve Farsça şiir inşâd edebilecek kadar ilmi kudrete sahipti. 978/1570'de vefat etti fakat mezar yeri belli değildir (Müstakimzade, 2014, s. 93; Rado, t.y., s. 75).

Kasım (16. yy.)

Köle Kasım olarak nam salan hattat, yüksek mertebe sahibi bir zatın kölesiydi. Ta'lik hattını meşk edip kısa sürede sayılı sanatkârlar arasına girdi. Fakat hat hocası bilinmemektedir. 1000/1591 senesinde hayatta olduğu rivayet edilmektedir (Müstakimzade, 2014, s. 639; Rado, t.y., s. 80).

Hasan bin Ahmet (ö.1002/1594'den sonra)

Hasan Çelebi olarak da bilinen hattat aslen Çerkesli olup 16. asrın önemli hattatlarından Ahmet Karahisârî'nin (ö.963/1556) kölesi idi. Karahisârî'nin himaye ve eğitiminde çok iyi bir şekilde yetişti. Hüsn-i hatda onun en önemli takipçisi oldu. Hocası onu âzâd edip mânevî evladı edindi. Onun için kendisi kaleme aldığı eserlerin ferağ kayıtlarında baba ismini belirtirken "*Hasan bin Ahmet Karahisârî/ Ahmet Karahisârî oğlu Hasan*" şeklinde imza atmıştır (Resim 7).

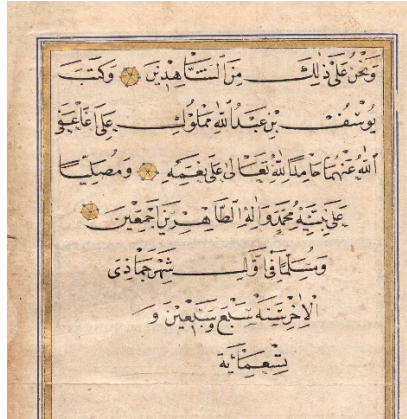
Hasan Çelebi'nin aklâm-ı sitte ile yazdığı kit'a, delâil ve mushafları günümüze kadar gelen eserleri arasındadır. İstanbul'daki Süleymaniye ve Edirne'deki Selimiye camilerinde bulunan celî sülüs yazıları ise en önemli eserleridir. Hasan Çelebi'nin yazı tavrı, Karahisârî'ninkinden ayırt edilemeyecek kadar mükemmeldir. Fakat kendisi evâhir döneminde hocasının üslûbundan uzaklaşıp Şeyh Hamdullah yolunu tercih etmiştir. Ölüm yılı tam olarak tespit edilemeyen Hasan Çelebi'nin 1002/1594 yılından sonra vefat ettiği ve İstanbul'un Sütluçe semtinde ustası Karahisârî'nin yanına gömüldüğü rivayet edilmektedir. Fakat mezar yeri belli değildir (Derman, 2017, ss. 123-124).

Resim 7. Hasan Çelebi'nin 974/1566 tarihli Duâ Mecmuası'nın ferağ kaydı (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, EH1077).

Yusuf bin Abdullah (ö.1020/1611)

İstanbul'un Tophâne semtindedir. Baba isimleri malum olmayan diğer köle hattatlarda olduğu gibi bu hattat da baba ismini “Abdullah” olarak belirtmektedir. Topçu ocağında memur Demirci Ağa diye meşhur birinin kölesi olduğundan kendisi “Demircikulu” olarak bilinmektedir (Müstakimzade, 2014, ss. 529-530). Hattat Yusuf, 977/1569 tarihli mushafının ketebesinde bu Demirci Ağa'nın, dolayısıyla efendisinin isminin Ali olduğunu belirtmektedir (Resim 8). Demircikulu Yusuf Efendi hüsn-i hattı, Ahmet Karahisârî'nin çırağı Derviş Mehmet'ten (ö.1000/1592) meşk etmiş ve “Karahisârî vâdidi”nin son temsilcisi olmuştur. Kılıç Ali Paşa Câmii'nin kapı üstündeki müsennâ yazı başta olmak üzere diğer çini ve mermer üzerindeki celî sülüslerin tamamı Demircikulu tarafından yazılmıştır. 1020/1611 yılında yaklaşık yüz yaşında vefat etmiştir (Derman, 2010, s. 84).

Resim 8. Demircikulu Yusuf'un 977/1569 tarihli mushafının ferağ kaydı (Sakıp Sabancı Müzesi, 365)

Behzad (17. yy.)

Doğum-ölüm tarihi bilinmemektedir. Kendisi âzâdlı kölelerdendi. Sülüs-nesih yazılarını İmam Hafız Mehmet Efendi'den (ö.1052/1642) meşk etmişti. Aynı zamanda Silivrikapısı dâhilinde bulunan (Hadim) İbrahim Paşa camii müezziniydi (Müstakimzade, 2014, s. 132).

Ali bin Abdullah (ö.1120/1708)

Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Fakat İstanbul'da yaşamıştır. Yusuf Rahîkî'nin akrabasından birinin âzâd ettiği bir köleydi. Aynı zamanda iyi bir okçuydu. Önce Ağakapılı İsmail Efendi'den (ö.1118/1706) sülüs-nesih meşk etti; onun vefat etmesiyle Tokatlı Derviş Ahmet Efendi'den (ö.1127/1715) meşkini tamamlayıp icazetini aldı (Habib, 1305, s. 125). Müstakîmzâde Süleyman Saadeddin Efendi, Ali bin Abdullah'ın 1120/1708 tarihli mushafını gördüğünü *Tuhfe*'de ifade etmektedir. 1120/1708 tarihinde vefat etti, fakat yeri belli değildir (Müstakîmzade, 2014, s. 290).

Yusuf-i Rûmî (ö.1121/1709)

Aslen Rum olduğu için mi yoksa başka bir sebeple mi bilinmez, kendisi "Rûmî" lakabıyla anılmaktadır. Edirne'de idam edilen Küfrî Ahmet'in âzâd kölesi idi. Sülüs-nesih yazıyı Hâfız Osman'dan (ö.1110/1698) meşk edip icazet aldı. İstanbul mukâtaası kaleminde vazifeli idi. Kendisi Edirne şehrinde de bulunmuş ve talebe yetiştirmiştir. Müstakîmzâde'nin ifadesine göre, Edirne hattatlarının hoca-talebe silsilesi Yusuf-i Rûmî ile başlamaktadır (Müstakîmzade, 2014, s. 531). Bilinen tek öğrencisi "Çelebi İmam" lakabıyla anılan Edirneli hattat Hâfız Mustafa Efendi'dir (ö.1131/1718) (Derman, 2017, s. 242).

Alî-i Rûmî (18. yy.)

Rum asıllı olan Alî-i Rûmî'nin doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. Rumeli kadıaskeri Abdülbaki Arif Efendi'nin (ö.1125/1713) kölesi idi (Suyolcuzaade, 1942, s. 93). Aynı zamanda hattat olan Abdülbaki Efendi, himâyesine aldığı Alî-i Rûmî'yi hüsn-i hat konusunda teşvik etmiş olmalıdır. Sanat kâbiliyeti Saray tarafından fark edilince Sultan III. Ahmet kendisini satın almış ve âzâd etmiştir. Gerekli terbiye ve eğitimi aldıktan sonra Enderûn-ı Hümâyûn'da ibrikçi başı olarak vazifelendirilen hattat daha sonra 80 akçe yevmiye ile meşk hocalığına tayin edilmiştir. 1137/1724 tarihinde hayatta olduğu rivayet edilmektedir. Fakat vefatı hakkında bir bilimiz yoktur (Müstakîmzade, 2014, s. 629).

Beşir Ağa (ö.1166/1752)

Aslen nereli olduğu bilinmemekle birlikte Mora vergi tahsildarı Ahmet Paşa'nın kölesi olduğu için kendisi "Morali" lakabıyla anılmaktadır. 1136/1724 yılında Osmanlı Sarayı'na verilmiş, 1142/1730 yılında I. Mahmud'un musahibi, ertesi yıl da hazine darı olmuştur. 1159/1746 yılında ise Dârussaâde'ye ağa olmuştur. Sülüs-nesih yazılarını önce Hasırcılar İmamı Hafız Mustafa Efendi'den meşk etmiş, daha sonra Enderun hocalarından Mumcuzaade Mehmet Ağa'dan icazet almıştır. Sülüs-nesih ile yazdığı kıt'a, hilye gibi eserlerinin yanı sıra celî sülüs kitâbeleri de günümüze ulaşmıştır. Ayasofya meydanındaki 1157/1744 tarihli celî sülüs çeşme kitâbesi bunlardan biridir. Karıştığı bazı yolsuzluklar sebebiyle 1166/1752 yılında görevinden azledilerek idam edilen Beşir Ağa, Üsküdar Nasûhî Dergâhı yakınlarına defnolunmuştur. Mezar yeri tespit edilememiştir (Abdülkadir, 1992, ss. 555-556).

İbrahim Dâimî (ö.1170/1757)

Kaynaklarda kendisinin doğu memleketlerinden İstanbul'a geldiği ifade edilmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa'nın (ö.1171/1758) akrabalarından Ahmet Ağa'nın âzâd ettiği bir köledir. Şekerzâde Mehmet Efendi'den (ö.1166/1753) sülüs-nesih öğrenip icazete hak kazandı. Galata Sarayı'nın hat muallimliğinde bulunduktan sonra, Topkapı Sarayı'nın hat hocalığına getirildi. İbrahim Dâimî 1165/1752'de henüz Galata Sarayı hocalığında bulunduğu göre, ömrünün son birkaç yılında Topkapı Sarayı'nda mesleğini sürdürmüş olmalıdır. Kendisi 24 Cemâziyelâhir 1170 (16 Mart 1757)'deki vefatında namazı Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra, hocası

Şekerzâde'nin Karacaahmet kabristanındaki kabri yakınına defnedildi (Müstakimzade, 2014, s. 51; Rado, t.y., s. 158).

İbrahim Zaim (18. yy.)

Büyük devlet adamlarından birinin kölesi iken Enderûn-ı Hümâyûn'a hediye edildi. Orada sülüs-nesih yazılarını Yedikuleli Seyid Abdullah'tan (ö.1144/1731) meşk edip icazet aldı. Müstakîmzâde Süleyman Efendi, İbrahim Zaim'in hâlâ hayatta olduğunu ifade ettiğine göre kendisi, Müstakîmzâde'nin ölüm yılı olan 1787 yılından sonra vefat etmiş olmalıdır (Müstakimzade, 2014, ss. 53-54).

Hacı Salih (ö.1189/1775)

Nerele olduğu bilinmemektedir. Fakat genç yaşta köle oldu. Muhtemelen âzâd edildikten sonra İstanbul'a yerleşti. Önceleri Köprülü Mehmet Paşa Medresesi'nde bir hücresi vardı. Hacca gidip geldikten sonra evlendi ve Kara Baba Türbesi karşısında ikamet etmeye başladı. Sülüs-nesih yazıyı Yedikuleli Seyid Abdullah Efendi'den, ta'lik hattını ise Fındıkzâde İbrahim Efendi'den (ö.1165/1751) meşk etti. Aynı zamanda hâfız olan hattatımız, Müstakîmzâde'nin tabiriyle, Kur'ân-ı Kerîm'e hem lafzan (okuyarak) hem de hattan (yazarak) hizmet etti. 1189 senesi Zi'l-kâde ayının başında (Aralık 1775) vefat etti (Müstakimzade, 2014, ss. 215, 603-604; Rado, t.y., s. 173).

Hasan Râifi (18. yy.)

Doğum-ölüm tarihi bilinmemektedir; fakat 18. yüzyılda yaşadığı konusunda şüphe yoktur. Çavuşlar kâtibi Mehmet Hayri Efendi'nin kölesi olduğu sırada Dede İbrahim Efendi'den (ö.1176/1762) sülüs-nesih yazılarını meşk edip icazet almıştır. Daha sonra efendisi tarafından âzâd edilmiştir (Müstakimzade, 2014, s. 157).

Süleyman-ı Rûhî (18. yy.)

Sultan I. Mahmut'un kölelerinden idi. Küçük yaşta harem-i hümâyûnda terbiye gördü. Daha sonra Enderun'da kiler odasına alındı. Orada Yedikuleli'nin oğlu Abdülhalim Efendi'den (ö.1172/1758) sülüs-nesih yazılarını meşk etti (Müstakimzade, 2014, s. 204). Ne zaman ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir.

Süleyman-ı Vehbî (18. yy.)

Aslen Gürcüdür. Deli Balta isimli birinin kölesi iken azat edilmiş ve ismini Ali'den Süleyman Vehbî'ye değiştirmiştir. Sülüs yazıyı Hacı Kethudazâde Ebubekir Ağa'dan meşk edip icazet aldıktan sonra tekrar sülüs-nesih yazıyı Mehmet Râsim Efendi'den (ö.1169/1756) meşk etmiştir. Kendisi hafız olup aynı zamanda mushaf yazma şerefine de nail olmuştur (Müstakimzade, 2014, s. 206).

Yusuf (18. yy.)

Silahdar ocağından ağa halifesi Canbazzâde Hüseyin Efendi'nin âzâd kölesidir. Deniz Abdal Camii civarında Sarrac Doğan Ağa Mahallesi'nde ikamet etmiştir. Hüsn-i hatta Hocazâde Seyyid Ahmet Efendi'den (ö.1172/1758) icazet almıştır (Müstakimzade, 2014, s. 532).

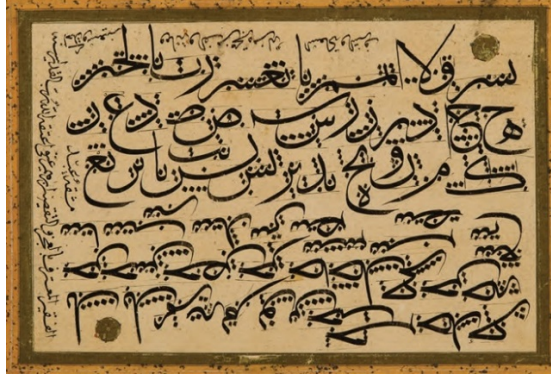
Alî-i Sabîh (ö.1183/1769)

Kendisi Hâcegân'dan bir zatın âzâd ettiği köledir. Sülüs-nesih yazılarını Yedikuleli Seyyid Abdullah'tan meşk etmiştir. Celî hattında da maharet sahibiydi. Dîvân-ı Hümâyûn'da kâtiplik

vazifesini yerine getirmekteydi. 1183/1769 senesinde ordu ile beraber iken şimdilerde Romanya bölgesinde yer alan İsakçı şehrinde vefat etmiştir (Müstakimzade, 2014, s. 308).

İbrahim Unfi (ö. 1171/1757'den sonra)

Nerede ve ne zaman doğduğu hakkında bir bilgi yoktur. Bir esir satıcısı tarafından âzâd edilmiş kölelerdendi. Sülüs-nesih yazılarını Hoca Mehmet Râsim Efendi'den meşk edip icazet aldı. Hattatlığının yanı sıra Rüstempaşa Camii civarında ticaretle meşgul idi (Müstakimzade, 2014, s. 54). 1171/1757 tarihli bir karalaması görülmüştür (Resim 10). Ayrıca Şevket Rado 1191/1777 tarihli bir meşkini gördüğünü ifade etmektedir (Rado, t.y., s. 174).

Resim 9. İbrahim Unfi imzalı 1171/1757 tarihli karalama (Özel Koleksiyon).

Mehmet Haşim Efendi (ö.1261/1845)

Çerkes asıllıdır. Hattat Mustafa Râkım (ö.1241/1826) tarafından küçük yaşta satın alınıp âzâd edildi. Hocasından hiç ayrılmadı ve onun manevî evlâdı olarak yetişti. Hüsn-i hatda Râkım'ın en önemli takipçisi oldu. Yazıdaki kabiliyeti sebebiyle önce sikke-i hümayûn ressamlığına, daha sonra Darphâne-i Âmire ser-sikkezenliğine tayin olundu. Ayrıca Divân-ı Hümayûn'da hâcegânlık rütbesine yükseltildi. Sultan II. Mahmud türbesinin celî sülüs hatları Haşim Efendi tarafından yazılmıştır. Sülüs-nesih ve celî sülüsle yazdığı birçok kıt'a ve levhası günümüze ulaşmıştır. Tuğrakeşlikte de devrin önemli sanatkarlarındanı. 1261/1845 yılında vefat etti ve hocasının Karagümrük'teki türbesine defnedildi (Derman, 2017, s. 394; İnal, 2021, s. 120).

Abdülfettah Efendi (ö.1314/1896)

Rum asıllı olan Abdülfettah Efendi 1230/1815 yılında Sakız Adası'nda doğmuştur (Derman, 2017, s. 446). Abdülfettah Efendi'nin baba ismi resmi belgelerde Abdullah olarak geçmiştir. Henüz çocuk denecek yaşta Koca Hüsrev Paşa (ö.1271/1855) tarafından İstanbul'a getirilmiş, diğer köleleri gibi himayesinde iyi bir eğitim ve terbiye almıştır (İnal, 2021, s. 41). Kendisi de köle olan ve Enderun'da yetişen Hüsrev Paşa'nın (İnalcık, 1999, s. 41) hiç çocuğu olmamıştır. Onun için kendi evlatları gibi gördüğü onlarca kölesini konağında eğitime tâbi tutmuş, özel hocalar nezdinde onların yetişmesini sağlamıştır. Sonunda da devletin önemli kademelerinde vazife almalarına ön ayak olmuştur (İnalcık, 1999, s. 45).

Abdülfettah Efendi, Hüsrev Paşa'nın seraskerliği döneminde Dâire-i Askeriye'de Arapça, Farsça, matematik ve hat dersleri aldı. 1246/1831 yılında Hüsrev Paşa'nın özel kâtibi oldu. 1254/1839'da Sadâret Mektubî Kalemi'ne getirildi. 1261/1845'de Eyüp Camii, bir yıl sonra da Şehzâde Mehmet Camii vakıflarının kaymakamlığına memur edildi. Sonraki yıllarda farklı

vilayetlerin evkâf ve mal müdürlüklerine tayin edildi. 1273/1857 yılında ser-sikkezen oldu. 1276/1860'da filigran îmâlîni öğrenmek için Viyana ve Paris'e gönderildi. 1277/1861 yılından itibaren devletin çeşitli kademelerinde üst derecede görevler aldı. 1846'da kendisine verilen hocalık rütbesi 1296/1879'da bâlâ rütbesine çıkarıldı. Birinci rütbe Mecidî ve birinci rütbe Osmanî nişanlarına lâıyk görüldü (İnal, 2021, ss. 41-43).

Yüksek seviyede sanat kabiliyeti olan Abdülfettah Efendi, sülüs-nesih yazılarını Hâfız Mustafa Şâkir Efendi'den (ö.1284/1867) meşk etmiş ve 1248/1833 yılında icazetini almıştır (Resim 10). Ta'lik hattını ise Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'den (ö.1265/1849) öğrenmiş ve 1262/1846'da mezun olmuştur (Resim 11). Abdülfettah Efendi bu iki yazı çeşidinin dışında tuğra ve celî yazılarında da kemâl sâhibi bir sanatkârdır.

Sultan II. Mahmud başta olmak üzere beş pâdişah döneminde eserler veren Abdülfettah Efendi'nin İstanbul, Bursa, Edirne, Kastamonu, Şam ve Girit gibi Osmanlı'nın çeşitli vilayetlerinde levha, tuğra ve kitâbeleri bulunmaktadır (İnal, 2021, ss. 43-44). Abdülfettah Efendi, celî sülüste önceleri Mahmud Celâleddin tavrında eserler vermiş daha sonraları Mustafa Râkım üslûbunu benimsemiştir. Celî ta'likde ise hocası Yesârîzâde vâdîsinde yazmıştır. Bununla beraber kendisinin İran üslûbunda celî ta'lik yazıları da bulunmaktadır (Derman, 2017, s. 446). Abdülfettah Efendi 81 yaşında 16 Ekim 1896'da Vaniköy'deki yalısında vefat etti. Ayasofya Camii'ndeki cenaze namazından sonra Sultan II. Mahmud türbesi hazîresine defnedildi (İnal, 2021, s. 43).

Resim 10. Abdülfettah Efendi'nin 1248/1833 tarihli sülüs-nesih icâzetnâmesi (Z. Cemal Özen Koleksiyonu).

Resim 11. Abdülfettah Efendi'nin 1262/1846 tarihli sülüs-nesih icâzetnâmesi (Kerem Kıyak Koleksiyonu).

Sonuç

Osmanlı döneminde çeşitli mesleklere yönlendirilen köleler, kabiliyetlerine göre farklı sanat dallarına da teşvik edilmişlerdir. Kaynaklarda, Türk hat geleneğinden istifade ederek yetişen ve hoca seviyesine ulaşan kölelerin sayısı 27 olarak tespit edilmiştir. Terceme-i halleri incelenen köle hattatların neredeyse tamamı hat eğitimi için İstanbul'da bulunmuş, bazılarının hayatı ise Osmanlı Sarayı'yla keşişmiştir. Bu sebeple iyi bir eğitim aldıkları ve mükemmel bir şekilde yetiştikleri görülür.

Yapılan araştırmada 15. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıla kadar köle hattatların olduğu görülmüş, fakat yoğunluğun 18. yüzyılda olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, incelenen biyografik eserlerin genellikle 18. yüzyıl hattatlarını söz konusu etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Hattat olarak yetişen kölelerin sahipleri incelendiğinde, onların ya bir pâdişah eliyle temellük edildiği veya paşa, devlet adamı gibi yüksek mertebede bir zât tarafından sahiplenildiği sonra da çoğunun özgürlüğüne kavuşturulduğu görülmektedir. Yine Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisârî ve Mustafa Râkım gibi büyük hattatların da sahip oldukları köleleri âzâd edip evlat edindikleri ve onları hat sanatının seçkin birer ferdi olarak yetiştirdikleri görülmektedir. Efendileri tespit edilemeyen kölelerin sayısı ise oldukça azdır.

Kölelerin baba adları tespit edilemediğinden söz konusu hattatlar ferağ kayıtlarında kendilerine “Abdullah” veya buna yakın anlamı olan “Abdülbasir”, “Abdülhabîr” gibi isimleri baba ismi olarak kullanmışlardır. Ayrıca efendilerini babaları yerine koyup onların isimlerini baba ismi olarak kullananlar olduğu gibi Rûmî veya Makdisî gibi yer isimlerini lakap olarak tercih edenler de olmuştur.

Hattat kölelerin hayatlarındaki değişiklik de dikkat çekicidir. Efendileri tarafından âzâd edildikten sonra bir kısmının devlet kademelerinde görev aldığı; hocalık, müezzinlik, sikkezenlik, kâtiplik gibi vazifeleri icra ederek itibar sahibi oldukları görülmüş; hattâ Abdülfettah Efendi gibi zamanla varlığını artırıp köşklere oturanları bile bulunmuştur.

Son olarak, Osmanlı döneminde yaşamış köle hattatların bu çalışmada zikredilenlerle sınırlı olmadığını ifade etmek gerekir. Kütüphane ve özel koleksiyonlar incelenerek daha çok hattatın tespit edilmesi mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Abdülkadir, Ö. (1992). Beşir ağa, morali. içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 5, ss. 555-556). TDV Yayınları.
- Aydın, M. A., & Hamidullah, M. (2002). Köle. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 237-246). TDV Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih devri hattatları ve hat sanatı*. İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı.
- Ayverdi, İ. (2016). *Asırlar boyu târihî seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük* (3. baskı). Kubbealtı Neşriyatı.
- Derman, M. U. (2010). *Doksan dokuz İstanbul mushafı* (İ. C. Schick, Ed.). İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti : Türk Petrol Vakfı.
- Derman, M. U. (2017). *Türk hat san'atından seçmeler* (1. baskı) (M. S. Kanbaş, Ed.). Atatürk Kültür Merkezi.
- Engin, N. (2002). Köle. içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 246-248).
- İbnü'n-Nedîm. (1398). *El-Fihrist fî abbâri'l-ulemâ' i'l-musannifîn mine'l-Ḳudemâ ve'l-muhdesîn ve esmâ' i kütübihim*. Daru'l-mârife.
- İsfahani, H. (1305). *Hat ve Hattâtân*. Matbaa-i Ebüzziya.
- İnal, İ. M. K. (2021). *Son Hattatlar* (1. baskı) (M. S. Kanbaş, Ed.), Ketebe Yayınları.
- İnalcık, H. (1999). Hüsrev Paşa, Koca. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 41-45). TDV Yayınları.
- Müstakimzade, S. S. (2014). *Tuhfe-i hattâtîn* (1. baskı) (M. Koç, Ed.), Klasik.
- Nefeszâde, İ. (1938). *Gülzâr-ı Savâb* (Kilisli Muallim Rifat, Ed.).
- Rado, Ş. (t.y.). *Türk Hattatları*. Tifdruk Matbaacılık.
- Suyolcuzade, M. N. (1942). *Devbatü'l-küttâb* (Kilisli Muallim Rifat, Ed.).